

Summary

The article deals with the minor genres of Russian folklore, equalities and difference between proverbs and sayings are being made clear. The main attention is paid to idea - artistic functions of comparison. This material can be used at the lessons of literature at school

Ю.О. Арешенков

канд. філол. наук, доцент

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглядаються ті актуальні питання синтаксису тексту, які не знайшли досі належного висвітлення у сучасній лінгводидактиці.

0. Комуникативно-діяльнісний підхід до вивчення мови потребує суттєвої корекції всіх складових навчання, у т. ч. і змісту теоретичного матеріалу. Свідченням цього є введення у шкільні програми тем „Актуальне членування речення” та „Синтаксис тексту”, які безпосередньо звертаються до механізмів створення кінцевого мовленнєвого витвору - тексту. Пропонована стаття є спробою узагальненого викладу теоретичних відомостей про синтаксичну структуру тексту, види текстової інформації, засоби зв'язку між висловленнями в тексті, а також про актуальне членування простого речення та способи його вираження.

1. Насамперед звернемо увагу на те, що слово „текст” як мовознавчий термін вживається принаймні в трьох значеннях: 1) зв'язна послідовність висловлень; 2) загальна модель для групи текстів; 3) письмовий за формою мовленнєвий твір. Як продукт мовленнєвої діяльності, що характеризується функціональною зумовленістю, структурною оформленістю та семантичною завершеністю, текст став предметом дослідження лінгвістики тексту - розділу мовознавства, що вивчає правила побудови зв'язного мовлення. Цей напрям лінгвістичних досліджень виник порівняно недавно і продовжує активно розвиватись.

Інтерес до зв'язного тексту був зумовлений, по-перше, діалектикою розвитку самої мовознавчої науки, яка на сучасному етапі виявляє пильну увагу до семантики мови, по-друге, практичними потребами суспільства: діалог з ЕОМ, машинний переклад, автоматичне реферування тощо. Надзвичайно актуальним є вивчення структурно-семантичної організації тексту для навчальних цілей, зокрема розвитку зв'язного мовлення учнів. У шкільні підручники з мови введено поняття „текст”, „види і засоби зв'язку речень у тексті” та ін., програмами з мови передбачено, що учні повинні знати лінгвістичні основи зв'язного мовлення.

Сучасна методика послідовно намагається наблизити викладання мови до потреб життя. Провідні методисти (В. Мельшчайко, Л. Величко, Н. Грипас та

ін.) переконливо довели, що недостатній рівень володіння навичками зв'язного мовлення значною мірою пояснюється недоліками у вивченні шкільного курсу граматики, який обмежувався вивченням синтаксично ізольованого речення. При цьому значно важливіші закономірності контекстного мовлення, які діють поза межами окремого висловлення, залишалися поза увагою. Брак системності породжує стихійність в оволодінні принципами побудови зв'язного тексту, що призводить до численних недоліків у мові учнівських творів та переказів, серед яких найчастіше виділяють:

- відсутність зв'язку між реченнями, між частинами тексту;
- відсутність поділу на абзаци, безсистемність у поділі;
- порушення послідовності, незавершеність тексту;
- повторення одних і тих думок;
- обмеженість засобів поєднання речень [3: 143].

Цілком зрозуміло, що при вивченні синтаксису не можна обмежуватися розглядом автономних структур. У процесі мовлення речення взаємодіють і стають компонентами нового, більш складного утворення - тексту. Його структуру, засоби зв'язку вивчає лінгвістика тексту', найважливіші елементи якої, відповідно до чинної програми, мають вивчатися в середній школі.

З погляду⁷ синтаксису, мовленнєвий твір будується за певними правилами-регулярностями в структурі тексту'. Більшість сучасних дослідників вважає, що в основі правильно організованого монологічного мовлення лежать не окремі речення, а великі, логічно й композиційно завершені блоки, які дістали назву *складне синтаксичне ціле* (ССЦ) або *надфразна єдність* (НФЄ). Як мінімальна супрасинтаксична (більша за речення) одиниця НФЄ являє собою послідовність висловлень, об'єднаних семантичними та синтаксичними відношеннями.

У писемному тексті НФЄ звичайно збігається з межами *абзацу* - частини писемного тексту від одного відступу до іншого. Абзац може членувати текст як на структурно-семантичній, так і на композиційно-стилістичній основі, об'єднуючи розрізнені факти або розчленовуючи повідомлення. Оскільки в стилістично нейтральному тексті один абзац включає в себе одну НФЄ, в шкільній практиці ці поняття доцільніше не розмежовувати. Відповідно, учень повинен орієнтуватися на абзацний відступ як на формальний показник межі НФЄ.

2. Текст - це об'єднана смисловим зв'язком послідовність висловлень. На відміну⁷ від простої сукупності речень, текст відзначається структурною та семантичною єдністю, коли окремі висловлення об'єднуються сполучниками, повторами слів, словосполучень, однотипних структур, а також асоціативними зв'язками. Основне в тексті - *смислова інформація*, тобто набір відомостей, що змінюють або доповнюють уявлення адресата про зміст повідомлення. Текст містить різні види повідомлень (речення - один вид). Залежно від характеру повідомлюваного, виділяють три види смислової інформації: фактуальну, концептуальну та підтекстову [1].

Фактуальною називається інформація про факти, події, час і місце їх

протікання. Ця інформація завжди виражається мовними одиницями в їх прямому, словниковому значенні.

Концептуальна інформація (з лат. *conceptio* - розуміння)- це вираження авторського розуміння описаного, його тлумачення фактів. Вона виводиться з усього твору, причому в наукових текстах концепція (ідея) є ясно вираженою, а в художніх текстах допускає різні тлумачення, оскільки не завжди чітко і ясно виражена словесно.

Підтекстова інформація виникає завдяки властивості мовних одиниць містити в собі прихований смисл. Виводиться з фактуальної інформації на основі породжуваних асоціативних та конотативних значень. Цей вид інформації в тексті є факультативним.

Інформативний текст зазвичай містить не готові висновки, а повідомлення про конкретні факти разом з аргументами, на підставі яких читач зможе зробити власні висновки та зіставити їх з узагальненнями автора. Інформаційна цінність та прагматична ефективність тексту визначається сукупністю трьох якісних характеристик:

- релевантністю, тобто такою ознакою, коли всі використовувані в тексті факти та аргументи мають відповідний стосунок до основної ідеї,
- широтою інформації, тобто різноманітністю аргументації, яка використовується для обґрунтування основної думки;
- щільністю інформації, тобто відношенням кількості релевантних одиниць (словосполучень, речень) до загального числа структурно-сміслових одиниць у тексті. Наприклад, чим менше часу треба для прочитання повідомлення, щоб одержати релевантна' (необхідну для обґрунтування основної думки) інформацію, тим більшою є його щільність.

3. Важливою рисою тексту є **зв'язність**, яка на синтаксичному рівні виявляється в залежності побудови окремого речення від інших речень контексту. Є два основних види міжфразного зв'язку - ланцюговий та паралельний.

При **ланцюговому зв'язку** рема (нова інформація) попереднього речення стає темою (данім) речення наступного. Схема ланцюгового зв'язку:

T1- P1-* T2- P2—► T3- P3...

Найбільший хижак - лев.-+Леві живуть в Африці.—>Тут багато заповідників.

При **паралельному зв'язку** кожне наступне речення по-новому характеризує спільну тему. Схема паралельного зв'язку':

T1- P1 Лев - найбільший хижак.

U

T1-P2 ^vМого називають царем звірів.

U

T1- P3 Він виправдовує цю назву.

Ланцюговий зв'язок виражається переважно синтаксичними засобами: сполучниками, співвідношенням вищо-часових форм дієслова, порядком слів у реченні, синтаксичним паралелізмом. Цей зв'язок є подібним до зв'язків у складному реченні.

Синтаксичні засоби тісно переплетені із **семантичними засобами**, якими переважно виражається паралельний міжфразний зв'язок. Семантична зв'язність

тексту знаходить свій вияв насамперед на лексичному рівні. Зв'язний текст відрізняється від довільного набору речень частим використанням однакових або семантично близьких слів, тобто лексичним і синонімічним повтором. Крім того, смислової консолідації сприяють слова-замісники - різні типи займенників, які заміщують назви предметів і явищ, згаданих у попередньому контексті. У реальному мовленні можна спостерігати доволі строкату картину синтаксичної організації тексту, та все ж типологічно важливі різновиди зв'язку між його компонентами (реченнями, а точніше - висловленнями) залишаються визначальними.

4. Твердження, що речення є основною комунікативною одиницею, буде справедливим лише в тому разі, якщо розуміти під цим терміном щось більше, ніж побудовану за гівною схемою синтаксичну конструкцію. Погляд на речення з точки зору його функціонування у мовленні (тексті) вносить несподівану суперечливість у старанно підігнану теорію речення, що веде свій початок від часів античності й шанобливо прозивається „класичною” або „традиційною”. Маючи незаперечні здобутки в поясненні внутрішньої будови речення, ця теорія виявилася безсилою перед проблемою природи речення.

У спробах її розв'язання традиційний синтаксис не міг виходити за межі самого речення, і потрібен був новий, нетрадиційний шлях, пошукам якого віддавали свої зусилля майже всі визначні синтаксисти (серед яких слід відзначити Ф. Фортунатова і Ш. Баллі). Справжнім проривом у синтаксичній теорії стало розуміння того, що закономірності побудови речення зумовлюються не лише граматичними властивостями їх компонентів, а насамперед тією метою, яку ставить перед собою мовець.

І справді, будь-яке окремо взяте речення має, як правило, чітко визначену синтаксичну структуру, яку можна виразити в термінах членів речення. Наприклад, у реченні *Українські шахісти здобули переконливу перемогу** незалежно від контексту та порядку розташування слів виділяються одні й ті члени речення. Але спробуймо ввести дане речення в контекст. Найбільш природно - це уявити його як відповідь на конкретне запитання, приміром *Як виступили українські шахісти?* Власне відповіддю, тобто тим новим, про що хотів дізнатися співрозмовник, є слова *здобули переконливу перемогу*. Запитання може бути іншим, а отже, іншими будуть і відповіді, виражені тим самим реченням: *Хто переміг у міжнародному турнірі шахістів? - Переконливу перемогу > здобули // українські шахісти. Як виступили українські шахісти? - Українські шахісти // здобули переконливі > перемогу* і т. д.

Отже, реальне речення, тобто речення конкретного тексту, містить два різновиди інформації: відому співбесідникові, наявну в запитанні або із попереднього речення - *дане* і невідому, актуальну для конкретної ситуації - *нове*. Текст, діалог, розмову можна уподібнити нашій ході: йдучи, ми обов'язково однією ногою відштовхуємося від поверхні. Для тексту такою опорою є відома інформація, а просувається розповідь завдяки інформації новій, невідомій. При цьому актуальною може виявитися та частина речення, ті його компоненти, які з погляду граматики є другорядними, а отже - неважливими.

5. Першим, кому вдалося теоретично узагальнити й обґрунтувати погляди на комунікативну організацію речення, став професор англійської філології Карпового університету в Празі Вілем Матезіус (1882 - 1945). Він є засновником вчення про

актуальне (від лат. *actualis* - справжній, важливий) членування речення, тобто членування у відповідності до комунікативного завдання. Виникнувши у 20-30 роки ХХ ст. в Чехословаччині, вчення про актуальне членування (АЧ) широко поширилося у світовій лінгвістиці. Найбільш активно розвивають його вчені Чехословаччини (Ф.Данеш, К.Гаузенблас, П.Адамец та ін.) та Радянського Союзу (І.Распопов, І.Ковтунова, О.Лаптева та ін.). І хоча в теорії АЧ є ще багато нерозв'язаних проблем, вона на сьогодні має чимало досягнень.

Однією з фундаментальних засад теорії АЧ є розрізнення поняття речення і **висловлення**, під яким розуміють речення в його комунікативній функції. „Речення разом з іншими синтаксичними конструкціями утворюють синтаксичну систему мови і вивчаються формально-граматичним синтаксисом як абстрактна віртуальна одиниця, що описується окремо від її лексичного наповнення та комунікативного завдання. <..> Висловлення, незалежно від їх побудови, являють собою одиниці мовлення, що вивчаються в рамках актуального (комунікативного, функціонального) синтаксису” [4: 328].

АЧ є бінарним, двочленним: вихідний пункт висловлення, відоме, дане називається **тема**, та частина висловлення, в якій міститься нове, те, що повідомляється про тему, називається **рема**

Найбільш очевидна відмінність між реченням та висловленням полягає в тому, що одна конструктивна одиниця - речення - здатна виразити кілька комунікативних одиниць - висловлень. З попередніх прикладів було видно, що за незмінної граматичної структури речення членується на тему і рему по-різному, і тому воно може розглядатись і як конструктивна, і як функціональна одиниця. Для розуміння формальної побудови речення є самодостатнім, а от для з'ясування його функціонального аспекту необхідно вийти за межі окремого речення і звернутися до контексту або ситуації мовлення.

Формальний, конструктивний бік речення досліджено достатньо повно, комунікативний же синтаксис порівняно недавно став предметом уваги широкого кола дослідників. Останнім часом інтерес до проблем АЧ речення виявляє і лінгводидактика. Встановлено, що дитина не здатна зразу абстрагуватися від висловлення і бачити формальну будову речення. До того ж, шкільне визначення підмета („те, про що говориться в реченні”) нерідко утруднює правильний синтаксичний розбір. Наприклад, у реченні *Дівчинка витерла стіл*, напевно йдеться про стіл, тому вчителю слід враховувати амбівалентність комунікативних конструкцій і передбачати можливість змішування учнями конструктивного й актуального членування речення.

Це завдання значною мірою полегшується тим, що існує певна залежність, відповідність між формальним та актуальним членування речення: група підмета частіше є темою висловлення, а група присудка - ремою.

Випадки асиметрії, невідповідності якраз і мають бути предметом підвищеної уваги з боку вчителя й учня.

6. АЧ має свої засоби вираження, найважливішими з яких є порядок слів та (для усного мовлення) інтонація, точніше - логічний наголос. Логічний наголос та порядок слів діють спільно, але логічний наголос здатний виділяти інформаційний центр речення незалежно від порядку слів. Актуалізувати комунікативний центр можуть також частки, напр.: *Саме на цьому тижні // пройдуть змагання футболістів.*

Вважається, що в українській мові порядок слів є вільним, хоча існують певні закономірності взаєморозташування компонентів речення:

Узг. Оз. -ПІДМЕТ -неузг. Оз. //Об. сп. дії- ПРИСУДОК-Дод., Об.

Порядок слів може виконувати такі функції:

- структурну - виражати граматичне членування речення (*Таксі доганяє автобус*) \
- стилістичну - надавати конструкції експресивності або уникати небажаного паралелізму (*Рече та стогне Дніпр широкий*);
- комунікативну - бути засобом вираження АЧ.

Комунікативно важливими (значеннєвими) є позиції кінця речення або його початку: перша - для писемного та внормованого усного мовлення, друга - для розмовного. Це є загальним правилом, відповідно до якого мовці розташовують компоненти висловлення: тему на початок, рему в кінець речення: *Вам // нічого не загрожує*. Такий порядок слів є експресивно і стилістично нейтральним (об'єктивним). Залежно від комунікативного завдання, для надання експресивності звичне розташування компонентів може мінятися - рема // тема: *Нічого не загрожує > є // вам*. Такий порядок слів називається суб'єктивним, однак незалежно від того, яким він є (об'єктивним чи суб'єктивним), читач або слухач завжди здатний безпомилково визначити АЧ конкретного речення: у тексті - безпомилково, поза текстом - на основі правил АЧ.

00. Таким чином, речення має як конструктивну (формально-граматичну), так і комунікативну побудову. Відповідно до цього воно може членуватися за різними підставами на різні складники: а) на члени речення; б) на тему і рему. Перший вид членування називається формально-граматичним, другий - актуальним.

АЧ є смисловим членуванням речення, суттєвим для певного контексту або ситуації. Речення, розглядуване з погляду його комунікативної побудови, називається висловленням. Висловлення членується на дві частини: вихідну, відому (тема) і нову, інформативно актуальну (рема).

АЧ є автономним від конструктивного членування, бо актуальним може бути всякий член речення. Основними засобами вираження АЧ є інтонація та порядок слів. Правила розташування компонентів речення і правила розміщення теми і реми взаємодіють: підмет частіше є темою, присудок - ремою висловлення. Для літературного мовлення характерне розміщення теми перед ремою (об'єктивний порядок слів), при суб'єктивному порядку рема розташовується перед темою.

Список використаної літератури

1. Арешенков Ю.О. Види текстової інформації та дидактичні аспекти лінгвістики тексту // Актуальні проблеми філології і методики викладання мов. - Кривий Ріг: КрДПУ, 2004. - С. 6-11.
2. Величко Л.И. Работа над текстом на уроках русского языка: Пособие для учителей. -М.: Просвещение, 1983. - 128 с.
3. Мельничайко В.А. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови. - К.: Рад. шк., 1989. - 168 с.
4. Общее языкознание. Внутренняя структура языка - М. :Наука, 1972. - 565 с.

Summary

The article investigates the up today issues in terms of the syntax of the text. These problems have not been properly reflected in modern linguistic didactics.

Є.Н.Астапова
учитель

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ НА УРОКАХ ТА В ПОЗАКЛАСНИЙ ЧАС

У статті наводяться приклади методичних засобів, які дозволяють удосконалювати мовлення школярів, формувати вміння та навички культури мовлення на уроках і в позашкільний час, поглиблювати знання та розуміння класичної літератури в учнів шляхом знайомства з досягненнями мистецтва. Особлива увага приділяється виявленню в учнів творчого потенціалу, його розвитку та вдосконаленню, що дозволяє успішно вирішувати складну методичну проблему - здійснювати контроль за освоєнням програмного матеріалу, переборювати прогачини в знаннях, залучати школярів до творчості.

Зниження гуманітарного компоненту в шкільних програмах спонукає вчителя шукати нові підходи в установленні балансу у вивченні точних та гуманітарних наук, нові форми роботи з учнями. Нові форми роботи можуть здатися не такими вже й новими, однак саме вони в сучасних умовах допомагають стимулювати в учнів зацікавленість у літературних та естетичних проблемах, вчать їх мислити, відчувати, говорити, зв'язувати свої враження від літератури з сучасним життям.

Значне місце в методичних статтях журналів „Зарубіжна література” та „Всесвітня література” посідає тема позакласної роботи з літератури, розвитку творчої особистості та проблема формування читача [2; 3; 8].

Нова школа ставить собі за головну мету дати можливість проявитися самостійним творчим силам дитини. Викликавши творчу самостійну діяльність дитини, учитель поширює свідомість учня й тим самим поширює його діяльність й новими засобами допомагає йому творити якнайкраще [9].